

Чередник О. Ф.,
аспірант кафедри кримінального права та кримінології,
кримінально-виконавчого права
Дніпропетровського національного університету імені Олеся Гончара

КРИМІНОЛОГІЧНА ХАРАКТЕРИСТИКА Й ЗАПОБІГАННЯ НАСИЛЬНИЦЬКИМ ЗЛОЧИНАМ ПРОТИ ПРАВОСУДДЯ, СКОЄНИМ ЩОДО СВІДКІВ І ПОТЕРПІЛИХ

CRIMINOLOGICAL CHARACTERISTICS AND PREVENTION OF VIOLENT CRIME AGAINST JUSTICE COMMITTED AGAINST WITNESSES AND VICTIMS

У статті досліджується кримінологічна характеристика й запобігання насильницьким злочинам проти правосуддя, скоєним щодо свідків і потерпілих. Аналізується досвід зарубіжних країн у сфері запобігання насильницьким злочинам проти правосуддя, скоєним щодо свідків і потерпілих.

Ключові слова: кримінологічна характеристика, злочини проти правосуддя, насильницькі злочини проти правосуддя, свідки, потерпілі.

В статье исследуется криминологическая характеристика и предупреждение насильственных преступлений против правосудия, совершаемых в отношении свидетелей и потерпевших. Анализируется опыт зарубежных стран в области предупреждения насильственных преступлений против правосудия, совершаемых в отношении свидетелей и потерпевших.

Ключевые слова: криминологическая характеристика, преступления против правосудия, насильственные преступления против правосудия, свидетели, потерпевшие.

We investigate the criminological characteristics and prevention of violent crime against justice committed against witnesses and victims. The experience of foreign countries in the prevention of violent crime against justice committed against witnesses and victims.

Key words: criminological characteristics, crimes against justice, violent crimes against justice, witnesses, victims.

Побудова правової держави ґрунтується на забезпеченні належної поваги до закону, законних прав людини, органів, що здійснюють ті чи інші дії для підтримання режиму законності й правопорядку. Більше ніж 20 років тому злочини проти правосуддя були малопоширеними в судовій практиці, а кримінальні справи такого типу були одиничними. Нині ситуація докорінно змінюється. Ця категорія злочинів дедалі більше поширюється в реальному житті, від надання свідками завідомо неправдивих показань, протиправного впливу на потерпілих, свідків з боку обвинувачених чи їхніх родичів до зловживань суддями своїми службовими повноваженнями.

Злочини проти правосуддя – це досить складна сукупність 33 правових норм, що передбачають відповідальність за протиправні діяння (ст. ст. 371–400 Кримінального кодексу (далі – КК) України) [4]. Відсутність законодавчого й міжнародно-правового визначення поняття «злочини проти правосуддя» породжує довільне його тлумачення й в Україні, і за кордоном, що значно ускладнює як оцінювання окремих видів злочинів, що вчиняються у сфері правосуддя, так і проведення наукового порівняльного аналізу загалом. За таких обставин фактично унеможливується й розробка ефективних заходів протидії цим злочинам.

Як показує аналіз наявних праць із цієї проблеми, окремого визначення того, що є злочинами проти правосуддя, які вчиняються щодо свідків і потерпілих, у теорії кримінального права немає. Є тільки визначення злочинів проти правосуддя загалом. Тому, на нашу думку, варто почати саме з визначення того, що є правосуддям у кримінально-правовій теорії. Саме це визначення може бути покладено в основу поняття

злочинів проти правосуддя, що вчиняються щодо свідків і потерпілих.

Щодо визначення поняття «правосуддя» як у теорії кримінального права, так і в довідково-енциклопедичних виданнях існує дві точки зору. Як зазначає О.О. Кваша, одна з позицій полягає в тому, що під правосуддям розуміється діяльність виключно судів (вузьке значення); згідно з другою позицією, поняття «правосуддя» охоплює не лише діяльність судів, а й органів дізнання, досудового слідства, прокуратури та органів, що відають виконанням покарань (широке значення) [3, с. 379]. У нормативно-правових актах, у юридичній літературі пропонується декілька визначень поняття «правосуддя», які містять аргументи як на користь першої позиції, так і на користь другої, на що звертає увагу О.О. Кваша.

Згідно з визначенням правосуддя, яке наводиться в Юридичній енциклопедії, це правозастосовна діяльність суду з розгляду та вирішення в передбаченому законом процесуальному порядку зарахованих до його компетенції цивільних, господарських, кримінальних і адміністративних справ з метою охорони прав і свобод людини та громадянина, прав і законних інтересів юридичних осіб та інтересів держави [9, с. 47]. Відповідно до ст. 124 Конституції України, правосуддя в Україні здійснюється виключно судами.

Те саме зазначено в ч. 1 ст. 5 Закону України «Про судоустрій і статус суддів» від 07 липня 2010 р. Але стосовно цього слушною є думка О.О. Кваші, яка звертає увагу на те, що у своїй діяльності судові органи в процесі здійснення правосуддя тісно співпрацюють із окремими правоохоронними органами. Тому законність і справедливість правосуддя напряму залежить

від забезпечення діяльності органів слідства, прокуратури, внутрішніх справ тощо [8, с. 380]. Так само й М.В. Шепітько у своєму дослідженні зазначає, що поняття «правосуддя» в чинному законодавстві про кримінальну відповідальність необхідно розуміти в його «широкому» тлумаченні, враховуючи завдання правосуддя, що визначаються через Закон України «Про судоустрій і статус суддів» від 07 липня 2010 р., а також процесуальне законодавство України [8, с. 20].

Визначень поняття «правосуддя» існує дуже багато, але більшість учених схиляються до існування саме цих двох точок зору. Ці дві теорії з приводу визначення поняття «правосуддя» та питання про органи, які його здійснюють, мають як сильні аргументи, так і суттєві недоліки. На це звертає увагу О.О. Кваша. Учена погоджується з дослідниками, які розробляють концепцію двох значень поняття «правосуддя» – процесуального та кримінально-правового [3, с. 14]. Варто погодитись із таким визначенням поняття «правосуддя»: правосуддя – це правозастосовна діяльність суду з розгляду та вирішення в передбаченому законом процесуальному порядку цивільних, господарських, кримінальних та адміністративних справ, а також конституційного судочинства, діяльність правоохоронних органів, які сприяють здійсненню судом правосуддя й забезпечують виконання його рішень, а саме: органів дізнання, досудового слідства, прокуратури та органів, які видають виконанням судових рішень, вироків і призначення покарань [6, с. 378].

Родовим об'єктом злочинів проти правосуддя є встановлений законодавством і поставлений під охорону нормами кримінального законодавства порядок відносин у суспільстві, що забезпечує нормальну діяльність правосуддя, органів та осіб, які сприяють його належному здійсненню.

Зазначимо, що кримінологічний аналіз проблем злочинності проти правосуддя порівняно з аналізом загальнокримінальної злочинності є надзвичайно складним через багатофакторну структуру детермінації цих злочинів. Оцінювання реального рівня злочинності проти правосуддя ускладнене через високий рівень її латентності.

Насильницькі злочини проти правосуддя, що вчиняються щодо свідків і потерпілих, є суспільно небезпечними умисними протиправними діями, які вчиняються всупереч призначенню правосуддя, за допомогою застосування фізичного та (або) психічного примусу свідків і потерпілих до виконання установок, що впливають на них суб'єктів.

Їх характеризує таке:

- відносно визначене коло осіб, здатних бути суб'єктами злочинів;
- зумовленість злочинів ситуаційними чинниками, що проявляються у зв'язку з проведенням кримінально-процесуальної діяльності;
- специфічна мотивація злочинної поведінки;
- цілеспрямований вибір жертв посягання;
- прагнення задовольнити свої потреби за допомогою примусу жертв до вчинення дій, які суперечать кримінально-процесуальній діяльності;
- насильницький характер скоєння;

- високий рівень латентності;
- соціальні негативні наслідки, які виходять за рамки заподіяння шкоди окремим індивідам і конкретному кримінальному провадженню;
- можливість досягнення високої ефективності в соціальному запобіганні їм.

Обставинами, які закономірно підвищують ступінь імовірності вчинення насильницьких актів проти свідків і потерпілих, що визначають їх латентність і суспільну небезпечність, є такі: залучення до кримінальної відповідальності осіб, які мають високий соціальний статус або високий статус у кримінальному середовищі; здійснення кримінального провадження щодо злочинів організованого характеру; високе доказове значення інформації, якою володіють свідки й потерпілі; наявність будь-яких соціальних зв'язків між свідками (потерпілими) та особами, залученими до кримінальної відповідальності; низький рівень соціальної адаптації свідків і потерпілих, наявність елементів асоціальності (судимість, риси маргінальності тощо) або, навпаки, наявність у них високих і стійких моральних переконань тощо.

Детермінаційний комплекс досліджуваних злочинів визначається таким:

- по-перше, життєвою ситуацією, що складається несприятливо для суб'єкта злочину у зв'язку зі здійсненням кримінального провадження, й виникло у нього мотивацією (через наявність особистісних деформацій) до зміни ситуації у своїх інтересах за допомогою примусового впливу на свідків і потерпілих (основні причини злочинів);
- по-друге, специфічними умовами, які сприяють учиненню злочинів, що переважно проявляються у сфері кримінального провадження (недоліки в організації кримінального провадження, прорахунки в його стратегії й тактиці, виборі необхідних сил і засобів, відсутність або недостатність запобігання посяганням на свідків і потерпілих тощо); численними факторами віддаленого порядку, які впливають насамперед із духовно-морального стану суспільства (втрата моральних орієнтирів, падіння моралі, зростання правового нігілізму, насадження в суспільстві кримінальної культури, втрата контролю суспільства за засобами масової інформації тощо); його соціально-економічним станом (безробіття, різка диференціація населення за доходами тощо); прорахунками в політиці (неефективність боротьби з корупцією, непрозорість політичних рішень, відсутність відкритого діалогу влади з населенням) тощо.

Особа злочинця, котрий здійснює насильницькі злочини проти правосуддя щодо свідків і потерпілих, вельми різноманітна. Для того щоб найбільш повно виділити її типові властивості, доцільне виділення двох основних угруповань такої особи: особа, що примушує потерпілого (свідка) до давання показань, до компетенції якої входить проведення досудового розслідування (слідчий, особа, котра провадить дізнання), та інша особа, яка примушує потерпілого (свідка) до давання неправдивих показань, ухилення від давання показань [2, с. 174].

По суті, такі угруповання виділені не з яких-небудь особистісних характеристик, а лише за зовнішніми

критеріями – рольовими функціями в кримінальному провадженні – і за необхідною від потерпілого (свідка) поведінкою, а з кримінально-правових позицій – залежно від кваліфікації скоєного. Однак таке угруповання потрібне, оскільки відкриває дорогу до виділення типології злочинця.

Незважаючи на істотні відмінності, що впливають із їхнього соціального статусу, функціональної ролі в кримінальному провадженні та інших ознак, зазначені угруповання особи злочинця об'єднує таке: умисний характер діяння; усвідомлення не тільки суспільної небезпеки, а й, як правило, свідоме усвідомлення протиправності діяння; насильницький характер діяння; спрямованість діяння на свідка чи потерпілого; спряженість застосовуваного до жертви насильства з прагненням надалі використовувати її у своїх інтересах, схиливши до «потрібної» поведінки (давання показань, відмови від давання показань, ухилення від давання показань); те, що особа вчиняє злочин під тиском зовнішніх обставин, які за їх нормального розвитку в рамках кримінального судочинства реально здатні викликати для такої особи несприятливі наслідки; протиправна поведінка особи щодо кримінального провадження виступає у формі протидії.

Варто підтримати точку зору тих авторів, які одну з головних причин скоєння злочину бачать у суб'єктивній спрямованості особи, яка скоєла цей злочин, оскільки за інших підходів у визначенні причини (причин) злочину логічно неминучий висновок про те, що факт скоєння суб'єктом злочину визначається поза його волею і свідомістю [1, с. 14]. Разом із тим навряд чи можна визначати суб'єктивну спрямованість як єдину причину скоєння злочину.

По-перше, тому що морально-психологічні дефекти особистості не притаманні людині від початку. Вони виникають і формуються в процесі її життєдіяльності, під впливом зовнішніх (об'єктивних) обставин (у кінцевому підсумку, тільки буття визначає свідомість).

По-друге, такі дефекти зумовлюють рішучість учинити злочин на тлі будь-яких виниклих життєвих обставин (життєвої ситуації). На думку В.Н. Кудрявцева, життєва ситуація є певним поєднанням об'єктивних обставин життя людини, які безпосередньо впливають на її поведінку в цей момент. Будь-яка життєва ситуація характеризується двома критеріями: конкретним проміжком часу, в якому знаходиться (діє) людина, а також певним набором конкретних обставин, що визначають поведінку людини в цей проміжок часу. Ясно, що життєві ситуації можуть бути різноманітними. Їхня специфіка може зумовлювати вчинення тих чи інших злочинів.

Своєрідність життєвої ситуації, в якій опиняється особа, котра вчиняє насильницький акт щодо свідка (потерпілого), бачимо в такому:

1) така ситуація виникає у зв'язку з проведенням кримінального провадження;

2) за часовим періодом вона, як правило, пов'язана з періодом проведення кримінального провадження (проте не завжди, оскільки досліджувана життєва ситуація може виходити за тимчасові рамки кримі-

нального провадження. Так, досить рідко, але мають місце насильницькі акти щодо свідків і потерпілих, зумовлені мотивом помсти);

3) ситуація, що склалася: або ставить під загрозу благополуччя самого суб'єкта злочину чи осіб, у добробуті яких суб'єкт посягання має особисту зацікавленість, або дає змогу зміцнити (поліпшити) благополуччя особи, на яку впливають. Наприклад, застосування слідчим недозволеного примусу до допитуваного може бути зумовлено прагненням посадової особи до кар'єрного зростання;

4) злочинець чітко усвідомлює, що зміна життєвої ситуації (у своїх інтересах) або її використання (як «щасливого випадку») можлива лише шляхом застосування протиправного впливу на свідка (потерпілого).

5) при цьому найчастіше насильство застосовується для того, щоб жертва зробила необхідне діяння (у формах дії або бездіяльності);

6) вплив, що застосовується, суперечить положенням кримінально-процесуального закону.

Отже, можна визначити дві основні причини вчинення насильницьких злочинів проти свідків і потерпілих, які мають об'єктивний і суб'єктивний характер.

Перша – життєва ситуація (точніше ситуація кримінального провадження) як сформована сукупність конкретних обставин, які виникли у зв'язку з проведенням кримінального провадження, містять потенційну загрозу благополуччю особи або дають змогу зміцнити її добробут (причина об'єктивного характеру).

Друга – усвідомлене та вольове рішення особи, яка має комплекс дефектів у морально-психологічній сфері, використовувати життєву ситуацію у своїх інтересах шляхом застосування неправомірного насильства щодо свідка чи потерпілого (причина суб'єктивного характеру).

Щодо профілактики насильницьких злочинів проти правосуддя, скоєних щодо свідків і потерпілих, звернемо увагу на зарубіжний досвід. До теперішнього часу міжнародною спільнотою розроблено документи, які у своїй сукупності визначають для національних законодавств стандарти з метою вирішення найважливіших питань кримінального провадження. Окремі акти присвячено питанням правового забезпечення безпеки свідків і потерпілих і в цьому стосунку заслуговують на пильну увагу [5, с. 222].

Так, Загальна декларація прав людини 1948 р., а також Міжнародний пакт про громадянські й політичні права зобов'язують держав-учасниць Організації Об'єднаних Націй забезпечувати ефективний правовий захист з боку суду особі, права і свободи якої порушено, зокрема, за допомогою пошуку нових можливостей і засобів судового захисту з урахуванням національної специфіки.

Декларація основних принципів правосуддя для жертв злочинів і зловживання владою, прийнята Резолюцією Генеральної Асамблеї ООН 40/34 29 листопада 1985 р., констатує, що жертвам злочинів, а часто їхнім сім'ям, свідкам та іншим особам, які надають їм допомогу, несправедливо завдаються збиток, тілесні ушкодження або шкода їхній власності. Її положення встановлюють справедливе поводження із жертвами

злочинів, розробку механізмів правосуддя, які б більшою мірою відповідали потребам та інтересам жертв, забезпечення їхньої безпеки, а також безпеки сімей і свідків обвинувачення, захисту від залякування й помсти, дотримання прав і свобод, зведення до мінімуму незручностей, пов'язаних із участю в процесі.

У документах, прийнятих на Всесвітній конференції з організованої транснаціональної злочинності в 1999 р., визнана необхідність прийняття стратегічних заходів для захисту співробітників правосуддя, свідків і потерпілих. При цьому в них було особливо підкреслено, що заходи щодо захисту свідків відіграють «ключову» роль у боротьбі зі злочинами й повинні стати невід'ємною складовою частиною політики держав у цій сфері.

У Рекомендаціях Рес (2005) Комітету Міністрів Ради Європи державам-членам щодо захисту свідків та осіб, які співпрацюють із правосуддям, пропонується встановлювати жорсткі санкції за вчинення злочинів, спрямованих на залякування свідків. При цьому під терміном «свідок» мається на увазі не тільки учасник кримінального судочинства, допитаний як свідок, а й будь-які особи, котрі володіють інформацією та чий свідчення беруться до уваги судовим органом під час розгляду звинувачення. Термін «залякування» в Рекомендаціях трактується як будь-яка пряма, непряма або потенційна загроза свідку, яка може створити йому перешкоду виконати свій громадянський обов'язок, пов'язаний із наданням показань [7].

У свою чергу, законодавці Сполучених Штатів Америки і розвинених демократичних країн Європи усвідомили необхідність установа кримінально-правових та інших заходів захисту свідків і потерпілих набагато раніше вітчизняного законодавця й, починаючи із середини минулого століття, цілеспрямовано вдосконалювали відповідну законодавчу базу. Багато таких законодавчих положень можуть бути цілком адаптовані й до українських умов.

Вивчення сучасної практики запобігання насильницьким злочинам проти правосуддя, скоєним щодо свідків і потерпілих, показує, що воно має переважно реагуючий характер і спрямоване на припинення

вже проявлених щодо свідків і потерпілих загроз. Система раннього запобігання цим злочинам не розвинена й малоефективна, значно відстає від подібних систем у низці країн Європи та США, досвід яких може й повинен бути використаний в Україні з урахуванням її національної специфіки. Запобігання насильницьким злочинам проти свідків і потерпілих може бути ефективним лише в разі застосування комплексу загальносоціальних, спеціальних та індивідуальних заходів, що здійснюється спеціалізованими та неспеціалізованими державними й недержавними суб'єктами, за умови координації їхньої діяльності, орієнтації насамперед на забезпечення безпеки громадян, котрі вступили в процес як свідки та потерпілі, раннє виявлення загрози їхній безпеці і своєчасної їх нейтралізації.

Можна запропонувати комплекс пропозицій, спрямованих на вдосконалення системи запобігання злочинам проти правосуддя, які вчиняються щодо свідків і потерпілих:

1) загальносоціальне запобігання (шляхом досягнення справжньої незалежності суду, оскільки наявність у суспільстві авторитетного і справедливого суду як універсального морального громадського орієнтира – надзвичайно значимий фактор, який дасть змогу реально оздоровити духовно-моральний стан суспільства, відкриє дорогу до його єднання, подолання корупції, відкритого діалогу населення та влади, зростання суспільної й повсякденної правосвідомості, переломити наявну несприятливу соціально-економічну ситуацію, в підсумку вирішити досліджувану в статті проблему).

2) спеціальне запобігання (пов'язане з оптимізацією організації кримінального судочинства, його кадровим зміцненням і матеріально-технічним оснащенням тощо).

3) індивідуальне запобігання, яке дуже значиме в запобіганні розглянутим злочинам, оскільки воно здатне мати «точкову» спрямованість на потенційних злочинців, їхніх жертв серед свідків і потерпілих, а також на сприятливі для злочинів обставини об'єктивного характеру.

ЛІТЕРАТУРА:

1. Вакулик О.О. Кримінально-правова характеристика примушування давати показання : автореф. дис. ... канд. юрид. наук : спец. 12.00.08 «Кримінальне право та криминологія; кримінально-виконавче право» / О.О. Вакулик. – К., 2011. – 19 с.
2. Кальман О.Г. Криминологічна характеристика злочинів проти правосуддя / О.Г. Кальман, С.С. Мірошніченко // Боротьба з організованою злочинністю і корупцією (теорія і практика). – 2011. – Вип. 24. – С. 171–182.
3. Кваша О.О. Поняття злочинів проти правосуддя / О.О. Кваша // Правова держава. – Випуск 16. – К. : Ін-т держави і права ім. В.М. Корецького НАН України, 2005. – С. 376–382.
4. Кримінальний кодекс України від 05.04.2001 № 2341-III зі змінами та допов. [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://zakon2.rada.gov.ua/laws/show/2341-14>.
5. Мартиненко О.А. Детерминация и предупреждение преступности среди персонала органов внутренних дел Украины : [монографія] / О.А. Мартиненко. – Х. : Изд-во ХНУВС, 2005. – 496 с.
6. Мірошніченко С.С. Преступления против правосудия как объект криминологического исследования / С.С. Мірошніченко // Вестник Академии Генеральной прокуратуры РФ. – 2009. – № 3 (11). – С. 54–59.
7. Рекомендація Рес (2005) 9 Комітету Міністрів Ради Європи державам-членам щодо захисту свідків та осіб, які співпрацюють із правосуддям [Електронний ресурс]. – Режим доступу : [http://www.scourt.gov.ua/clients/vsu/vsu.nsf/77864c99c46598282c2257b4c0037c014/7442a47eb0b374b9c2257d8700495f8b/\\$FILE/Рекомендація%20Rec%20\(2005\)%209.pdf](http://www.scourt.gov.ua/clients/vsu/vsu.nsf/77864c99c46598282c2257b4c0037c014/7442a47eb0b374b9c2257d8700495f8b/$FILE/Рекомендація%20Rec%20(2005)%209.pdf).
8. Шепітько М.В. Кримінальна відповідальність за завідомо неправдиве показання : дис. ... канд. юрид. наук : спец. 12.00.08 «Кримінальне право та криминологія; кримінально-виконавче право» / М.В. Шепітько. – Х., 2011. – 246 с.
9. Юридична енциклопедія. – К., 1998–2004. – Т. 5. – 2003. – С. 47.